

מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה

דברי הכנס העשרים ואחד | עורך: אייל מירון | מכון מגלי"ם - עיר דוד ירושלים | אלול תש"ף | 15

מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל
לאור האפיגרפיה

מגלי"ם
עיר דוד-ירושלים הקדומה

מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה

דברי הכנס העשרים ואחד | עורך: אייל מירון

יט אלול תש"ף | 8.9.20

תוכן העניינים

ברכות

9 אהרן הורביץ, ישראל חסון, שאול גולדשטיין

דבר העורך

13 אייל מירון

יאיר זקוביץ

17 ספר בראשית בנבואות אחרית הימים לירושלים

פיליפ ווקוסבוביץ | אורטל כלף

31 רפאיהו, בין ירושלים לבבל

ארי לוי

39 מסחר בעיר התחתונה של ירושלים בשלהי ימי הבית שני

רוני רייך

55 תעלומת הריצוף הנעלם: הרחוב המדורג בעיר דוד וגורל אבניו

יובל ברוך | רוני רייך

63 התיאורים האומנותיים של מנורת המקדש: העדויות הארכיאולוגיות מירושלים

Greetings

Ahron Horovitz, Yisrael Hasson, Shaul Goldstein 7*

Editor's Introduction

Eyal Meiron 13*

Martin Goodman

Herod's Temple and the Roman Revolution 17*

Filip Vukosavović | Ortal Chalaf

Raphayahu, Between Jerusalem and Babylon 33*

Ronny Reich

The Mystery of the Disappearing Pavement..... 43*

התיאורים האומנותיים של מנורת המקדש: העדויות הארכיאולוגיות מירושלים

יובל ברוך | רוני רייך

מרחב ירושלים, רשות העתיקות ומכון זינמן לארכיאולוגיה, אוניברסיטת חיפה

■ מבוא

במאמר זה נסקור את אוסף תיאורי המנורות מימי הבית השני ומן התקופה שלאחר חורבן הבית שהתגלו בירושלים, וננסה לעמוד על הסיבות להתפתחות המתמשכת של מוטיב חזותי זה דווקא, מדגם אומנותי נדיר שראשיתו בימי הבית השני - אז היה לו קשר מובהק לפעילות הפולחנית במקדש - לסמל האומנותי היהודי המובהק ביותר המוכר בימינו.¹

רק מתקופת שלטונו של המלך החשמונאי מתתיה אנטיגונוס (40-37 לפסה"נ), החלה להתגבש דמותה של מנורת המקדש במופעה החזותי המוכר, כמנורה של שבעה קנים. מזמנו של מלך זה יש בידינו התיאור הגרפי הקדום ביותר של המנורה, על גבי מטבע. אך יחד עם זאת עדיין ישנן מספר גרסאות צורניות של המנורה, והשחזור המדויק של חלק ממרכיביה נותר שנוי במחלוקת במסגרת הדיון האקדמי. בכל הקשור למטבע של מתתיה אנטיגונוס, הנושא תיאור של מנורה ושולחן לחם הפנים, מן הראוי לציין שמבחינה נומיסמטית מדובר במטבע נדיר ביותר: בסה"כ פורסמו 32 מטבעות מטיפוס זה, ובו הובחנו ארבעה סדרות, כאשר אף לא אחד מאותם מטבעות הגיע מחפירה מסודרת. באוספי מדינת ישראל שתחת הנהלת רשות העתיקות, רשום מטבע אחד בלבד מטיפוס זה, שנתרם לאוסף בתקופת המנדט הבריטי.²

יש להניח שרוב רובו של הציבור היהודי שחי בארץ-ישראל של ימי הבית השני ידע על קיום המנורה שבמקדש, וזאת אף על פי שלא ראה אותה במו עיניו, בהיעדר גישה אליה שכן פנים המקדש לאלוהי ישראל לא היה מקום התכנסות להמונים אלא מקום משכנו של האל. כמו כן, לא ברור אם מי שאכן ראה אותה, ראה אותה מקרוב או ממרחק, שכן גם כששערי המקדש היו פתוחים, המנורה הייתה מרוחקת מהנוכחים בעזרה כמה עשרות מטרים. יש להניח, שרק לכוהנים ששירתו בקודש הייתה הזדמנות לראות את המנורה מקרוב, בעיקר לאלה מהם שהיו אחראים להדלקת נרותיה ולכל יתר הפעולות הכרוכות בה, וביניהם גם מתתיה אנטיגונוס, שבימיו נוצר התיאור החזותי הראשון שלה.

אין להתעלם מכך שספר הדגמים של האומנות היהודית מימי הבית השני - תקופה שבה מופיעים דימויי המנורות הראשונים כמוטיב אומנותי חזותי - כלל בעיקר דגמים צמחיים וגיאומטריים, ואף כתובות. הייצוגים של חפצי הפולחן בכללותם, כולל של מנורת המקדש, מצומצמים ביותר והם, על פי רוב, מעטרים מטבעות. ואכן, מתוך אלפי הפריטים האומנותיים מימי הבית, רק בודדים מעוטרים

1 מאמר זה נכתב בתמיכת המרכז לחקר ירושלים הקדומה.

על המנורה כמוטיב באומנות היהודית העתיקה נכתבו ספרים ומאמרים רבים. ריכזנו כאן כמה מהם למשל ישראל 1998; הכלילי ומרחב 1998; לוי תשס"א; הכלילי 2001; פיין 2016; הכלילי 2018.

2 ביחס לשאר מטבעותיו של מתתיה אנטיגונוס; באוסף המטבעות שטבע שליט זה בתקופת שלטונו הקצרה, השמורים באוסף הלאומי של מדינת ישראל, רשומים בסך הכול 128 מטבעות שמקורם מ-21 אתרים, כש-81 מתוכם הגיעו מחפירות בירושלים. כאמור, אף לא אחד מהם הוא אותו מטבע המעוטרים בדגם של מנורת שבעת קנים. תודתנו לדונלד צבי אריאל, האוצר הראשי של המטבעות ברשות העתיקות, על נכונותו לשתף אותנו במידע החשוב הזה. עוד על מטבעות אנטיגונוס ראו גולדשטיין ופונטניל 2013.

במנורות. יתרה מכך, בחינתם של תיאורי מנורות המקדש מימי הבית השני בהתייחסות למקום הימצאם של פריטים אלה, מראה כי רובם, פרט למטבע הנדיר ביותר של מתתיה אנטיגונוס, נעשו על גבי חפצים ניידים או במקום שלא היה בולט לעין, עד כי נדמה שכל אחד מהם עמד בפני עצמו, ובוודאי שלא כחלק של קבוצה אומנותית מגובשת. קל וחומר כאשר לפחות חלק מהדוגמאות הקיימות מראות כי הן נעשו בגסות ובריכול מסוים, ולדעתנו אף בדרך שניתן להגדירה "מחתרנית", כמעין מעשה אומנותי אסור שהוסתר מעין הציבור הרחב.

נדמה אם כן שכל דיון באוסף תיאורי מנורות המקדש מירושלים של ימי הבית השני מן הראוי שיעשה תוך הסתייגות מההתייחסות למוטיב המנורה, כפי שמקובל בקרב רבים מחוקרי האומנות היהודית של ימי הבית השני, כאל סמל שכיח או בעל משמעות לאומית רווחת בעיני רוב הציבור היהודי של התקופה. נכון יותר יהיה להתייחס למוטיב זה בימי לידתו כאל ביטוי גרפי של אמירה פוליטית. ובניסוח אחר, עלינו לשאול את עצמנו, מה הייתה המשמעות של מוטיב המנורה בימי הבית ועל איזה רקע היסטורי ורעיוני הוא נוצר, ומה הייתה תרומתם וחשיבותם של גורמים פנים-מדינתיים, סקטוריאליים וחברתיים בתהליך יצירתו של מוטיב אומנותי זה עד כדי הפיכתו למוטיב האומנותי המובהק ביותר באומנות היהודית של שלהי העת העתיקה, שהתקבע כסמל לאומי ממש? ובמילים אחרות, מדוע המנורה, ולא חפצים אחרים, היא שהתפתחה לאייקון האומנותי המובהק של התרבות היהודית ולא החפצים האחרים, ומדוע דווקא חפץ פולחני ליטורגי זה קיבל מעמד של בכורה על-פני שאר כלי המקדש?

בעניין זה נשאלת כמובן השאלה מה הוא ההיגיון הייצוגי הסמלי - האיקונוולוגיה³ - של המנורה כעיטור אומנותי בימי הבית השני, ומה הקשר בין היצירה הבודדת לבין המציאות הסובבת אותה. כאן מן הראוי לציין עובדה שהיא לכאורה ברורה ומוכרת: המנורה היא המוטיב האומנותי המובהק ימי הבית השני שיש לו קשר ישיר למקדש ולירושלים, אף יותר מן הדגמים האחרים המעטרים את מטבעות היהודים, כגון: שולחן לחם הפנים שלצידו היא ניצבה במקדש, הגביע, ארבעת המינים ועוד. אלא שבהשוואה למנורה - שהיא מוטיב שייצוגו החזותי ברור ומובהק - זיהויים של כלי המקדש האחרים אינו חד-משמעי, לא בימינו וככל הנראה גם לא בעת יצורם. ויתרה מכך, יעקב משורר כבר הציע, שכלי המקדש, ובכלל זה שולחן לחם הפנים, המעטר אף הוא את מטבעותיו של מתתיה אנטיגונוס, שימשו גם במקדשים של עובדי אלילים, ואילו המנורה לעומתם שימשה באורח בלעדי בבית המקדש בירושלים (משורר תשנ"ח: 55). ובכל זאת, גם אם המנורה היא אכן הסמל האומנותי המובהק של ימי הבית השני שלו קשר למקדש הרי שכפי שנראה להלן הממצא של תיאוריה דל ומצומצם, הן בהשוואה לשימוש שעשו אומני בית שני בדגמים צמחיים וגיאומטריים והן בהשוואה לתפוצת תיאורי המנורה בתקופה שלאחר חורבן הבית.

3 איקונוולוגיה הוא מונח ששוכלל ככלי מחקרי על ידי חוקר האמנות ארווין פנופסקי (1972), ובעיקר בפרק המבוא, עמ' 17-3.

בנקודה זו מן הראוי לשוב ולהציג את הצעתו של ארווין גודינאף (1954: 76-77) - המתבססת על הברייתא המובאת פעמים אחדות בתלמוד, האוסרת יצירת העתקים של חלקים, חפצים ורהיטים מהמקדש (בבלי, ראש השנה כד, ע"א-ע"ב; עבודה זרה מג, ע"א; מנחות כח, ע"ב). בחקר האומנות היהודית של שלהי העת העתיקה התבססה דעתו של גודינאף והפכה למקור המצוטט רבות ובמחקרים רבים.⁴ לפי מקור זה חל איסור הלכתי על יצירת חיקוי אמנותי של מנורת המקדש בעלת שבעת הקנים, וגם לא של חפצים אחרים המחקים את הכלים שהיו במקדש שבירושלים כגון, המזבח ושולחן לחם הפנים. ובכל זאת, בולטת העובדה שהכלי היחיד שנאסר לעשות כדמותו, אך הותר לעשות אותו בשינוי צורה או חומר היא מנורה המקדש:

"לא יעשה אדם בית תבנית היכל אכסדרה כנגד אולם, חצר כנגד עזרה, שלחן כנגד שלחן, מנורה כנגד מנורה. אבל עושה הוא [מנורה] של חמשה ושל ששה ושל שמנה, ושל שבע לא יעשה ואפילו משאר מיני מתכות...ר' יוסי בר רבי יהודה אומר אף של עץ לא יעשה, כדרך שעשו מלכי בית חשמונאי..." (בבלי, מנחות כח, ע"ב).

מקובל על דעת רבים כי ברייתא זו התעצבה על ידי חכמים בתקופה שלאחר חורבן הבית, ככל הנראה לאור ריבוי הולך ומתרחב של ייצוגי מנורת המקדש. ואכן, לאחר חורבן הבית ובעיקר החל מהמאה השנייה לסה"נ לכל המוקדם, שכיחותה של המנורה כתיאור אומנותי יהודי וכסמל הלכה וגדלה, תחילה בעיקר על גבי חפצים ובקברים, בהמשך גם בבתי כנסת, ולקראת סוף התקופה הביזנטית אף בבתי מגורים. יתרה מזאת, התרחבות השימוש במנורה כמוטיב האומנותי היהודי המובהק ביותר, ובעיקר כדגם אומנותי בבתי הכנסת, הייתה מעשה של פטרונות שגאוה בצידו, כזה שמן הראוי היה להבליטו בעיני כל ואף יש פעמים ששמו של התורם לעשייתה נכתב על החפץ הנתרם בגאוה מופגנת, בדומה לתרומות אחרות שניתנו לבתי כנסת ולמבני ציבור אחרים, כגון תרומה לעשיית רצפות פסיפס, משקופים, עמודים וכיו"ב, כמצוטט בתוספתא, מגילה ג: ג:

"העושה מנורה ונר לבית הכנסת, עד שלא נשתקע שם הבעלים מהן אין רשאי לשנותן לדבר אחר, משנשתקע שם בעלים מהן רשאי לשנותן לדברים אחרים".

■ פרק א' - ראשיתו של סמל, עיטורי המנורה בימי הבית השני

אוסף תיאורי המנורות מימי הבית השני, ולפחות עד לחורבן הבית, מורכב בעיקר ממצאים שתועדו בירושלים ובאתרים אחרים ביהודה. מנורה נוספת מפרק זמן זה התגלתה בבית הכנסת שנחשף במגדלא שעל חוף הכנרת, כלומר הרחק מירושלים, ממצא שלדעתנו, ככל שניתן לומר בשלב זה של

4 לדיון ביקורתי בשימוש שעושים חוקרי האומנות בברייתא זו בקשר לתיאורי המנורות שאינם של שבעה קנים ראו אדלר תשס"ח: עמ' 166.

המחקר, הוא חריג שאינו מעיד על הכלל. כמו כן, וככל שידיעתנו משגת אין בנמצא תיאור של מנורה כמוטיב אומנותי באף לא אחת מן הגלויות.

המנורות מימי הבית השני שונות זו מזו בצורתן, ובהתאם לחומר שעליו הן מופיעות. למעשה כל ממצא עומד בפני עצמו ושונה מהאחר, ללא שום דומיננטיות של תיאור חזותי אחד לעומת האחרים. בולטת העובדה שבשלושה מופעים מתוך הדוגמאות המפורטות בטבלה שלהלן, המנורה מוצגת כבעלת חמישה קנים.

איור 1. לוח מנורות בירושלים מימי בית שני (הלוח הוכן על ידי אלינה פיקובסקי. לא בקנה מידה אחיד)

טבלה א: הערות על לוח תיאורי המנורות בירושלים מימי בית שני⁵

מקור האזור	הפניות	מספר קנים	בסיס המנורה	תיארוך	מקום או סוג החפץ	שם האתר	
משורר תשנ"ח	משורר תשנ"ח: 56-54	שבעה קנים מעוגלים.	משולש	המחצית השנייה של המאה ה-1 לפסה"נ.	מטבע של מתתיה אנטיגונוס	מקור לא ידוע	1
צילום: שיי הלוי, רשות העתיקות,	רחמני 1994: 51, מס' 815, 829	שבעה קנים מעוגלים או כמעט ישירים	שלוש מנורות ללא בסיס ולשתיים בסיס בצורת תיבה שחרותים עליה קווים אלכסוניים וירך המנורה חודרת לתוכה	משנת 90 -- 30/31 לפסה"נ.	חמש חרותות בטיח המכסה את הקיר המזרחי של מסדרון הקבר	קבר יסון, ירושלים	2
אביגד תש"ם	אביגד תש"ם: 148-147 חבס 2003	שבעה קנים מעוגלים מעוטרים בכפתורים אליפטיים שביניהם שני פסים ובראשם נרות ושלהבות.	משולש שצלעותיו מעוטרות בחצי מעגלים שביניהם שני פסים אופקיים.	המחצית הראשונה של המאה ה-1 לסה"נ.	חרותת על טיח בבית מגורים	הרובע היהודי, שטח A	3
מזר תשל"ג	מזר תשל"ג: 82	שבעה קנים מעוגלים שבראשם מעין נרות.	בסיס מאורך ומיוחד בצורתו שירך המנורה הארוכה חודרת לתוכו. לאורך הירך פסים אלכסוניים המעניקים לה מראה של ענף זקוף.	שלהי ימי הבית השני.	חרותת על בסיס שעון שמש	חפירות למרגלות קשת רובינסון	4
רייך 2014	רייך 2014	חמישה קנים. בראש הקנים לוח אופקי.	תיבה ובתוכה אלכסונים.	המחצית הראשונה של המאה ה-1 לסה"נ.	חרותת על כלי אבן פשוט	יסודות הרחוב המרוצף אבן למרגלות קשת רובינסון	5
רחמני 1994	רחמני 1994: 51, מס' 815, 828 ו	על אחד הארונות מנורה בת שבעה קנים והאחרת בעלת חמישה קנים.	חסרת רגל תלת-רגל	סוף ימי הבית השני	שתי גלוסקמות מאבן ייר רכה (ירושלמית).	מקור לא ידוע	6
חכלילי וקילברו 1999	חכלילי וקילברו 1999: 102, 113	של חמישה קנים חרותים בזיגזג	מעוגל חרות בזיגזג	סוף ימי הבית השני.	על גלוסקמה	יריחו, "קבר גוליית" ⁶	7

5 איננו מתעלמים מהממצא של נרות חרס עם עיטור מנורות שהתגלו בתחילת המאה ה-20 בחפירותיו של מקליסטר בתל גזר (מקליסטר 1911: 311; 1912: לוח 80, מס' 13, 14), שתוארכו על ידי החופר לימי הבית השני, בעיקר לאור המצאות של גלוסקמות באותן מערות, אך לנו נדמה כי הן מהוות ממצא מאוחר לימי הבית השני.

6 החופרות עצמן מסייגות את ההצעה כי מדובר בעיטור של מנורות ומפנות להצעתו של רחמני (1994: 51 - 52).

מקור האיור	הפניות	מספר קנים	בסיס המנורה	תיארוך	מקום או סוג החפץ	שם האתר	
פטריך תשמ"ה	פטריך תשמ"ה	שתי מנורות בעלות שבעה קנים. בראש הקנים שלהבות ארוכות.	ללא בסיס	ימי המרד הגדול בקירוב.	שתי מנורות מצוירות על טיח של בור מים שבתוך מערת מסתור.	נחל מכמס	8
ברוך, יגמן ורייך תשע"ט	יגמן, משגב ופרידמן תשע"ח; ברוך יגמן ורייך תשע"ט: 83.			סוף ימי הבית השני.	מקווה טהרה, ציור בצבע (בוץ) על גבי טיח.	דרך חברון	9

הקשר לכהנים מבית חשמונאי - כפי שכבר הציע רחמני (1994: 51) בהקשר לשתי הגלוסקמות הירושלמיות שפורסמו על ידו, הרי שבנוגע לחלק מן המנורות של ימי הבית השני ניתן להצביע על קשר למעמד הכהנים בירושלים ולדעתנו אולי אף לאלה שמבית חשמונאי:

- (1) מנורת המקדש על מטבע של מתתיה אנטיגונוס החשמונאי, ממשפחת כהונה.
- (2) גרפיטי על גבי טיח מהעיר העליונה של ירושלים, אזור המזוהה בין היתר כמקום מגורי הכהנים של ימי הבית השני.

איור 2. חרותת מנורה מקבר יסון. צילום: שי הלוי, רשות העתיקות.

- (3) חרותת המנורות מקבר יסון. המזוהה על ידי רחמני כמקום קבורה של כהנים, וכדבריו "משפחה צדוקית רמת מעלה בימי אחרוני המלכים מבית חשמונאי" (רחמני תשכ"ד: 30).
- (4) ציור של צמד מנורות במערת המסתור שבנחל מכמס על טיח של בור המים שבתוך המערכת. ליד בור המים תועד מקווה טהרה. באותו בור מים תועד ציור של כוכב מחומש (פנטגרם, חותם שלמה) שהוא סמל מאגי אך, ועל כך כבר העיר פטריך, לפחות בימי הבית השני שימש סמל זה גם במשמעות לאומית. באותו בור מים גם תועדה כתובת ארמית הכוללת את השם יועזר, המוכר באונומסטיקון השמות העבריים כשם רווח בקרב חוגי הכהונה (פטריך תשמ"ה: 156 - 159, 163).⁷

7 על תיארוך מערות המסתור בנחל מכמס ראו פורת ואשל 2008: 333.

כמצוין לעיל, הראשון שעטר את מטבעותיו במנורה של שבעה קנים היה המלך החשמונאי מתתיהו אנטיגונוס החשמונאי. לדברי יעקב משורר מטבעות אלו - שעליהם מופיעים סמלים של עבודת בית המקדש: שולחן לחם הפנים והמנורה - נטבעו כ"מעין 'כרוז' לתושבי ירושלים, בו קרא להם להגן בחירוף נפש על לב האומה, על בית המקדש, שלא ייפול בידי 'זרים', דהיינו בידי הרומאים והורדוס... מטבע זה בא כאילו לומר, שאסור להניח לה למנורה ליפול בידי נוכרים" (משורר 1966: 34). לכן נציע כי כהני המקדש בירושלים, ובעיקר אלה הקשורים לבית חשמונאי ותומכיהם, אימצו דגם זה כסמלם, ולאחר עליית הורדוס לשלטון ביהודה כאשר הם נדחקו ממקומם וממעמדם הם המשיכו להחזיק בו באופן פרטי ולא בפרהסיה.

חיזוק אפשרי, ועל דרך השלילה להצעה זו, לפיה המנורה היא סמל שאומץ בידי הכהנים מבית חשמונאי דווקא, נמצא לדעתנו בתיאורה של מנורת הזהב במקדש שבנה במצרים חוניו הכהן מבית צדוק ומנהיג הקהילה היהודית בלאונטופוליס:

"כאן בנה חוניו מצודה והקים מקדש אשר לא דמה לזה שבירושלים, כי אם היה מעין מגדל בנוי באבנים גדולות וגובהו שישים אמה. אבל את תבנית המזבח העתיק במדויק מזה שבמולדתו ועטר את הבית במנחות דומות, לבד מתבנית המנורה; שכן לא עשה מנורה [העומדת על כן], כי אם נברשת זהב מלאכת צורף המפיצה אור זוהר, שהיתה תלויה בשרשרת זהב..." (תולדות מלחמת היהודים ברומאים, ספר ז', 426 - 429, תרגום ל' אולמן).

בולטת כמובן העובדה שמבין כל שאר חפצי המקדש במצרים מוזכרת רק מנורת הזהב, ואף לא פריט פולחני אחר.

בשנת 153 לפסה"נ מינה אלכסנדר באלאס הסלווקי את יונתן החשמונאי לכוהן גדול בירושלים (מקבים א, י' 20) ואף שמעון אחיו אחריו זכה להכרת המלך דמטריוס בכהונתו ככוהן גדול. מאותה שעה נהפך בית צדוק לאופוזיציה מובהקת לחשמונאים. בעניין זה נביא את דבריהן של טל אילן וורד נעם: "מתקבל על הדעת שאף את בית חוניו במצרים, שבו הוסיפו לכהן כוהנים מבית צדוק, צאצאי צדוק בבשר, עד לאחר חורבן הבית השני, אפשר לקשור לאופוזיציה הזאת" (אילן ונעם תשע"ז: 202). אם כך, אל יהיה זה תמוה שבבוא חוניו לייסד את מקדשו במצרים - הוא, או שמא אחד מצאצאיו, יצרו מנורה שונה בחזותה לגמרי מזו שניצבה במקדש בירושלים, היא אותה מנורה שמהלך השנים נהפכה לאחד מסמליו של בית חשמונאי ושעיקר סממניה היו שבעת הקנים.

■ פרק ב' - חורבן הבית ותיאור המנורה על קשת טיטוס

נשאלת אם כך השאלה מדוע דווקא המנורה, שאיננה הכלי הריטואלי המרכזי בפולחן שהתקיים במקדש, היא שהפכה, במיוחד בעיני הגולים, לסמל האומנותי היהודי המובהק לאחר חורבן הבית? ייתכן שהדבר קשור למקום שבו המנורה הוצבה במקדש, במקום הקרוב ביותר לקודש הקודשים, אם כי לדעתנו אין בכך די כדי להעיד על בכורתה של המנורה לעומת הכלים האחרים ועל הסיבות לבחירה בה. אנו סבורים כי הדבר קשור במישרין בתיאור המנורה בקשת טיטוס שברומא. שם היא הוצגה באופן גלוי ובפני כל, כשהיא בולטת משאר החפצים המתוארים בתהלוכה, ולכן היא קליטה ומובנת.

איור 3. תצלום המנורה בקשת טיטוס. צילום: אייל מירון.

ולא רק זאת, אלא שתיאור המנורה בקשת טיטוס הוא ששימש אב טיפוס לתיאורים החזותיים של המנורה שיבואו אחר כך, ובמיוחד תיאורי מנורות המצוירות על טיח בחלק מן הקטקומבות היהודיות של רומא, כגון זו שבוילה טורלוניה, שלדעתנו צוירו בהשראה ישירה של המנורה שבקשת טיטוס.⁸

8 על תיאורי המנורה בוילה טורלוניה ראה ברוך, ויגמן ורייך תשע"ט.

איור 4. המנורה בוילה טורלוניה, רומא. צילום: ג'קובו ברוג'יניארכיון יובל ברוך

נעיר כאן, כי בעיני הרומאים עץ התמר, דווקא הוא ולא מנורת שבעת הקנים, היה סימלה החזותי של מדינת יהודה ושימש בעיני הרומאים - *tropaeum* - כלומר אנדרטה הנצחה לתבוסת יהודה, והדבר בה לידי ביטוי בצורה מובהקת על כל מטבעות "יהודה השבויה" של שנת 71 (גבעון תשע"ח; פיין 1989), ובכל זאת, עץ התמר איננו מופיע בתיאורי קשת טיטוס.⁹

חיזוק ספרותי לעוצמת החוויה של המתבונן במנורה שעל קשת טיטוס נמצא בתיאורו הדרמטי והצבעוני של יוסף בן מתתיהו את השלל שנלקח על ידי הרומאים מן המקדש בירושלים:

"ככלל שלל המלחמה נישא בשפע רב, אך מכל אלה משך את העין במיוחד השלל אשר נלקח מבית המקדש בירושלים: שולחן זהב שמשקלו כיכרות רבים ומנורה העשויה גם היא זהב טהור, מעוצבת לא בתבנית המנורות שאנו רגילים להשתמש בהן: קבוע באמצעו של בסיס [המנורה] ומתמר ממנו היה גזע שממנו הסתעפו קנים דקים, אשר דמו בצורתם לשלש-קלשון, ובראש כל קנה נר נחושת; מספר הקנים היה שבעה, והם

9 מעניין לציין שמוטיב "יהודה השבויה" שימש השראה למדליה הראשונה שנטבעה במדינה ישראל. על פני המדליה מופיע כיתוב בלטינית ISRAEL LIBERATA משני צדי דקל סמלי, ובעברית "עשור לחרות ישראל", ירושלים ו-תשי"ח, כמעין התכתבות עם ההחלטה הקודמת של ממשלת מדינת ישראל לבחור במנורת קשת טיטוס כסמל המדינה.

מצביעים בבירור על יוקרת המספר שבע אצל היהודים.¹⁰ אחריהם, ואחרון לחפצי השלל, נישא ספר התורה של היהודים" (תולדות מלחמת היהודים ברומאים, ז', 148 - 150, תרגום ל' אולמן).

אין לדעת אם יוסף בן מתתיהו תיאר את סצנת התהלוכה ממראה עיניים וכמשתתף פסיבי בתהלוכת הניצחון עצמה, או שמא הסתמך על סקיצות מוקדמות של הקשת ופרטיה ואולי הדבר נעשה מאוחר יותר¹¹ בעומדו אל מול השער עצמו שניצב בפורום של רומא. כך או כך הרי שמתיאוריו של בן מתתיהו ניכר הרושם העז שהותירו החפצים העשויים זהב על המנצחים בני רומא ולא דווקא בהתאם לחשיבותם ולהיררכיה הפולחנית שלהם.

בחינתם של תיאורי המנורות מימי הבית השני מרמזת על כך, שאיש (ואולי אף לא הכוהנים עצמם) לא יכול היה לעמוד ליד המנורה כשבידו כלי שרטוט ולציירה, אלא להביט אליה ממרחק. כל שיכלו האנשים היה להטמיע בזיכרונם את מראה המנורה, ומאוחר יותר לשרטט או לעצב אותה מתוך הזיכרון. מספר הזרועות או הקנים היה מן הסתם הפרט הקל יותר לזכירה, אבל את פרטי העיבוד של הקנים מן הסתם לא זכרו. מכאן אנו מסיקים שאותם תיאורי המנורות בימי הבית השני, הבולטים במראה סכמתי (למעט המנורה מחפירות הרובע היהודי), נעשו כולם מן הזיכרון. לעומת זאת, תיאור המנורה בקשת טיטוס שברומא שונה. בתיאור של תהלוכת הניצחון בקשת טיטוס הושקעו מאמצים רבים ומיטב הפסלים ביצעו אותו. מקובל בקרב היסטוריונים של האומנות הרומית כי קשת טיטוס כשלעצמה, וכמונומנט, מהווה מופת אומנותי שמשמעותו חורגת מעבר להיותה אנדרטה יחידה המייצגת את נצחונם של טיטוס בירושלים. היא מהווה למעשה מעין נקודת מוצא להערכת האמנות הרומית בכללותה (הולווי 1987).

נחזור עתה לתיאור המנורה. ניכר בעליל שכלי זה, יותר משאר חפצי השלל שנישאו בתהלוכת הניצחון לאורך הדרך המקודשת (ויאה סקרה) שברומא מתואר לפרטי פרטים. נסייג ונאמר, כפי שכבר הציגו אחרים בעבר, כי לא ניתן לדעת אם המנורה הגיעה שלמה לרומא, אך חלקה העליון, הבולט, של שבעת הקנים, בוודאי שהשתמר והאמן הרומי המיומן העתיק את דמותה בדיוקנות על פי מראה עיניו.¹² לכן, נדמה שחלק זה של התיאור אותנטי יותר מכל התיאורים שהזכרנו לעיל, שנעשו

10 מעניין לראות כי בתרגומו של ש' חגי פסוק זה מתורגם ומעניק פירוש משל עצמו למספר הקנים "ובראש כל קנה מלמעלה נר-נחשת. ומספר הקנים היה שבעה לכבוד שבעת ימי השבוע אשר ליהודים".

11 תיאורן זמן הבנייה של קשת טיטוס שבפורום הוא נושא שני במחלוקת בקרב היסטוריונים וחוקרי האומנות, וראו למשל מקפיידן 1915. לדיונים בעניין המנורה בקשת טיטוס ראו קון 1950, ולאחרונה ובהרחבה פיין 2016.

12 בל נשכח כי לפי תיאוריו של בן מתתיהו הרומאים לקחו איתם, ואולי נכון לומר קיבלו לידיהם, שתי מנורות "ומקיר ההיכל [הוציא] מסר שתי מנורות הדומות לאלה הנמצאות בתוך ההיכל, וכן שולחנות, קנקנים ופנכות, כולם עשויים זהב טהור וכבדים מאד..." (תולדות מלחמת היהודים ברומאים, ספר ו', 387, תרגום ל' אולמן).

מן הזיכרון. נדמה כי אפשר להתווכח רק על האותנטיות של בסיס המנורה בקשת טיטוס, הנושא תיאורים של יצורים מיתולוגיים שאין להם מקום בכלי הקודש היהודי המובהק הזה, ונדמה שמקורם בעולם הרומי הפגאני, ובאופן ישיר מאחד מבסיסי העמודים של מקדש אפולו בדידמה שבאסיה הקטנה, כהצעתו של דניאל שפרבר (שפרבר תשמ"ח).

ובכל זאת, נדמה לנו כי שאלת האותנטיות של מנורת המקדש שבקשת טיטוס לא העסיקה כלל את קהילת הגולים היהודים שהלכה והתפתחה ברומא לאחר חורבן הבית, וכפי שהוצע על ידי אחרים, אימצה את תיאור מנורת המקדש, כסמל יהודי. מכאן ואילך - ושלא כתיאורה החזותי בירושלים של ימי בית שני - תהפוך המנורה לשמש מוטיב חזותי שסביבו יתלכדו הגולים כסמל מובהק שקישר אותם למקדש החרב.

■ פרק ג' - הממצא משלהי העת העתיקה ומן התקופה המוסלמית הקדומה

בחלק זה של מאמרנו מרוכזים תיאורים חזותיים של מנורת המקדש אשר נוצרו או התגלו בירושלים עת שמוטיב זה כבר הפך לדגם האומנותי היהודי המובהק ביותר, ודורות רבים לאחר חורבן הבית וסופו של היישוב היהודי בעיר ובסביבותיה, תקופות שבמרבית שלביהן לא הייתה בירושלים נוכחות יהודית קהילתית ובדרך כלל אף נאסרה ישיבתם של היהודים בתוכה. לפיכך, נתקשה להעריך מה משמעותם של דימויים אלה בהקשרם ההיסטורי ובעיקר של אלה המעטרים פריטים אדריכליים. הדגמים המרוכזים כאן מייצגים למעשה את שלב ההתפתחות האחרון של המנורה כדגם אומנותי חזותי, כאשר ביטוייה כמוטיב אומנותי מופיע על חפצים רבים.

באופן גס ניתן לחלק את האוסף לשתי קבוצות כרונולוגיות: האחת מתוארכת לסוף תקופה הביזנטית והשנייה מתוארכת לתקופה המוסלמית הקדומה. המעניינות יותר באוסף זה הן ארבע מנורות מצוירות בצבע אדום על קיר ומשקוף של בניין שנחשף ליד קשת רובינסון. ממצא זה פורש על ידי חוקרים אחדים כעדות ארכיאולוגית לטקסט ספרותי אנכרוניסטי מן הגניזה הקהירית המתוארך למאה העשירית, ובו מסופר, בערבית יהודית, על התחדשות היישוב היהודי בירושלים בימיו של החליף עמר אבן אל ח'טאב, לאחר תקופה ארוכת שנים שבה ישיבתם בירושלים הייתה אסורה. בעקבות ממצא זה היו כאלה שהציעו לזהות את אותו בית כבית כנסת של קבוצת יהודים (**ג'מאעה מן אליהוד**), שהגיעה לירושלים באותה תקופה והתיישבה "בדרום העיר, הלא הוא שוק היהודים. כי הלוא ביקשו להיות קרובים לקודש ולשעריו, וכן למי השילוח לטבילה" (גיל תשמ"ג: 3, תעודה מס' 1). תוכניתו של הבית הביזנטי שבו תועדו המנורות היא כשל בית-חצר טיפוסי בן שתי קומות. הבית בנוי על גבי שרידים ארכיטקטוניים הקשורים בין השאר למבנה 'קשת רובינסון', והוא מכוסה כולו במערכת היסודות של המבנה האומיי שמספרו III. שתיים מן המנורות שתועדו כאן מצוירות על

קיר של חדר רחב ידיים, ולפי החופרים, לצד גומחה הפונה לדרום, והשתיים האחרות מצוירות על גבי משקוף, משני צדדיו של תבליט צלב ביזאנטי, שככל הנראה כוסה והוסתר בטיח. לצד המנורות מצוירים כמה סמלים שהשתמרותם גרועה שפורשו כמחתה, אתרוג ולולב.

טבלה ב' - רשימת תיאורי המנורות מהתקופה הביזאנטית ומהתקופה המוסלמית הקדומה בירושלים

שם אתר	מקום או סוג החפץ	תיארוך	בסיס המנורה	מספר קנים	הפניות
ליד הפינה הדרומית-המערבית של מתחם הר הבית	ארבע מנורות מצוירות על קירות ומשקוף של מבנה מגורים. במרכז המשקוף תבליט של צלב בתוך מדליון שכוסה בטיח.	המאה ה-7	שלוש מנורות מתוך הארבע ניצבות על תלת-רגל, והרביעית על בסיס מדורג	שבעה קנים	בן-דב תשמ"ב; מזר ופלאג תש"ס
העופל (לוקוס 12004)	שבר של לוח שיש מעוטרי בציפור ובסיס של חפץ כלשהו.	ביזנטי	על פי שחזור של א' מזר מדובר בתלת-רגל		מזר 2003: 241
העופל	מדליון זהב מרוקע בדגם של מנורת שבעה קנים. לדעת החופרת, שימש עיטור לספר תורה	מאה שביעית	תלת-רגל	שבעה קנים	מזר 2013
הכותל המערבי, מעלה המוגרבים ¹³	גליל מחרס	התקופה הביזנטית או המוסלמית הקדומה	קמור, ירך המנורה חודרת לתוכו	שבעה קנים	ברוך, ויגמן ורייך תשע"ט: 85 - 86.
סינון עפר הר הבית	שבר חרס	לא ברור	ככל הנראה תלת רגל ללא ירך	שבעה קנים ישרים קצה הקנה מעובה כמעין נרות	https://tmsifting.org/493/
מטבעת ירושלים (?)	מטבעות אומיים ברונזה ¹⁴	המאה ה-8	שטוח	מנורה של שבעה או חמישה קנים	ישראלי 1998: 140
הקרדו המזרחי, סמוך לשער הבורסקאים	חרותת באחד מאבני הריצוף	תיארוך לא ידוע	חלק חסר	תשעה קנים מעוגלים פרושים לצדדים.	פרסום ראשון

13 תודה לחופר האתר ד"ר חיים (הרווה) ברבה על הסכמתו לאפשר לנו לפרסם את הממצא.

14 תיאורים של מנורת המקדש מוכרים בכמה מטבעות ברונזה אומיים שייכתן ונטבעו בירושלים. מקובלת הדעה כי המנורה במטבעות אלה, שלעתים היא בעלת חמישה קנים ולעתים בעלת שבעה קנים, מסמלת את העיר ירושלים. לנושא זה ובהרחבה ראו בר"ג 1991.

איור 6. חרותת של מנורה בת תשעה קנים על אחד מאבני הריצוף של הקרדו המזרחי. צילום: יובל ברוך, רשות העתיקות

איור 5. גליל חרס ועליו חרותת של מנורת שבעה קנים באדיבות חיים (הרוה) ברבה, רשות העתיקות. צילום: קלרה עמית, רשות העתיקות

סיכום

לסיכום, במאמר זה ריכזנו את אוסף המנורות המוכרות בירושלים מימי הבית השני ומן התקופה הביזאנטית והמוסלמית הקדומה. ראינו כי באמנות של ימי הבית השני תיאורה החזותי של מנורת המקדש הוא לעיתים בעל הקשרים מעמדיים (כסמל כהני ובזיקה לחשמונאים) או שהוא בא במשמעות סמלית פשטנית אחרת (כסמל זיהוי, קמע וכיוצא באלו). על פי רוב מדובר בתיאורים סכמתיים, שלעיתים נמצאו במקום מוסתר ובוודאי שלא בפרהסיה. רובם ככולם של הממצאים מגיעים מירושלים ומסביבותיה. ראינו כי למרות שבתקופה זו כבר רבו הקהילות היהודיות בגלות ואף מוכרים בתי כנסת ומבני מגורים, הרי שאין בנמצא - הן בארץ והן בגלויות שלפני החורבן (להוציא מגדלא שבגליל) - עדות ארכיאולוגית שבה מצוי תיאור חזותי של מנורת המקדש. לאחר חורבן הבית, בעיקר בהשפעת עיטורי המנורה שבקשת טיטוס ברומא, הפכה המנורה לסמל האומנותי היהודי המובהק והשכיח ביותר, הן בארץ ישראל והן בגלויות. ובכל זאת, מספרם של הממצאים המעוטרים במנורה מירושלים בתקופה זו דל ביותר ורובם הם חפצים קטנים, עובדה המשקפת ללא ספק את האיסור הקיסרי על ישיבת יהודים בעיר. רק עם סוף התקופה הביזאנטית וראשית השלטון המוסלמי בירושלים מצאנו בתיעוד הארכיאולוגי קבוצת מנורות, המופיעות עדיין ברובן על גבי חפצים, אבל, וכאן החידוש הגדול, גם על גבי קירות מבנה. מציאות ארכיאולוגית זו מצביעה לדעתנו על נקודת זמן היסטורית חדשה בתולדות ירושלים ובמידה מסוימת מעידה באופן ישיר על התחדשותו של היישוב היהודי בה.

Exploration Journal Reader, Vol II (selected with prolegomenon by H. M. Orlinsky), New York: 927 – 935.

ברוך ויגמן ורייך תשע"ט

י' ברוך, א' ויגמן ור' רייך, "התיאורים האומנותיים של מנורת המקדש בירושלים ובקטקומבה בוילה טורלונה, רומא: בין מציאות ארכיאולוגית לזיכרון היסטורי", בתוך: ג' עוזיאל ואחרים (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, יב', ירושלים: 81 - 99.

גבעון תשע"ח

ש' גבעון, "עץ התמר כסמל חזותי באמנות היהודית הקדומה", כעת, כתב תלפיות, כרך ג': 1-117.

גודינאף 1954

Goodenough E.R., *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period (I-IV)*, New York.

גולדשטיין ופונטניל 2013

Goldstein I. and Fontanille J.P., *The Small Denomination of Mattathias Antigonus: Die Classification and Interpretations*, *Israel Numismatic Research* 8: 55-71.

גיל תשמ"ג

מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634 - 1099), תל אביב.

הולוויי 1987

Holloway R. R., *Some Remarks on the Arch of Titus, L'Antiquité Classique*, T. 56: 183-191.

■ ביבליוגרפיה

אביגד תש"ם

נ' אביגד, העיר העליונה, ירושלים.

אביטל תשע"ז

ע' אביטל, "העיטורים הצמחיים באמנות היהודית של תקופת הבית השני ועד מרד בר כוכבא", בתוך: א' ברוך, וא' פאוסט (עורכים) חידושים בחקר ירושלים, הקובץ העשרים ואחד, רמת גן: 237 - 256.

בר"ג 1991

Barag D., *The Islamic Candlestick Coins of Jerusalem*, *Israel Numismatic Journal* 10: [1988 - 1989] 40-48.

אדלר תשס"ח

י' אדלר, "מנורת המקדש באמנות היהודית של העת העתיקה לאור ההלכה והממצא הארכיאולוגי", בתוך: א' ברוך, א' לוי-רייפר וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, הקובץ השלושה-עשר, רמת גן: 161 - 172.

אילן ונעם תשע"ז

ט' אילן וו' נעם (בשיתוף מ' בן שחר, ד' ברץ וי' פיש), בין יוספוס לחז"ל, כרך א', האגדות האבודות של ימי הבית השני (בין מקרא למשנה - סדרת ספרים), ירושלים.

בן דב תשמ"ב

מ' בן-דב, חפירות הר הבית, בצל הכתלים ולאור התגליות, ירושלים.

אפלבוים 1981

Appelbaum S., *A lamp and other Remains of Jewish Community of Cryene*, *Israel*

ישראל 1998

י' ישראל, לאור המנורה, גלגולו של סמל (קטלוג תערוכה, מוזיאון ישראל), ירושלים.

לוי תשס"א

י"ל לוי, "תולדות המנורה ומשמעותה בעת העתיקה", קתדרה 98: 7 - 32.

מזר תשל"ג

ב' מזר, "החפירות ליד הר-הבית", קדמוניות, 74 - 90: 20-19.

מזר 2003

Mazar E., Part Three: Areas III and XII in the Byzantine Period, Chapter 18, In E. Mazar (Ed.), *The Temple Mount Excavations in Jerusalem 1968 – 1978 Directed by Benjamin Mazar, Final Reports Vol. II, The Byzantine and Early Islamic Periods (= Qedem 43)*, Jerusalem: 203 – 254.

מזר ופלאג תש"ס

א' מזר וא' פלאג, "בית המנורות בחפירות הר הבית, בית הכנסת הקדום ביותר שנתגלה עד כה בירושלים", קתדרה 94 (תש"ס): 55 - 74.

משורר 1966

י' משורר, מטבעות היהודים בימי בית שני, תל אביב.

משורר תשנ"ח

י' משורר, אוצר מטבעות היהודים, מימי פרס ועד מרד בר-כוכבא, ירושלים.

מקליסטר 1911

Macalister R. A. S., *The Excavation of Gezer I*, London.

ויגמן, משגב ופרידמן תשע"ח

א' ויגמן, ח' משגב וז' פרידמן, "מקווה טהרה בדרך חברון, ירושלים", בתוך: י' גדות ואחרים (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, יא': 47 - 64.

חבס 2003

Habas L., An Incised Depiction of the Temple Menorah and Other Cult Objects of the Second Temple Period, In: H. Geva *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Vol. II*, Jerusalem: 329-342.

חכלילי 2001

Hachlili, R., *The Menorah, The Ancient Seven-Armed Candelabrum: Origin, Form and Significance*, Leiden.

חכלילי 2018

Hachlili, R., *The Menorah: Evolving into the Most Important Jewish Symbol*, Leiden.

חכלילי ומרחב 1998

ר' חכלילי ור' מרחב, "מנורת הפולחן בימי הבית הראשון ובית שני על פי המקורות והממצא הארכיאולוגי", בתוך י' ישראלי (עורכת ראשית), לאור המנורה, גלגולו של סמל (קטלוג תערוכה, מוזיאון ישראל), ירושלים: 40 - 44.

חכלילי וקילברו 1999

Hachlili R. and Killebrew A. E., *Jericho, the Jewish Cemetery of the Second Temple Period (IAA Report, No 7)*, Jerusalem.

פנופסקי 1972

Panofsky E., *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance*, New York.

קון 1950

Kon M., The Menorah of the Arch of Titus, *PEQ*: 25-30.

רחמני 1994

Rahmani L.Y., *A Catalogue of Jewish Ossuaries in the Collections of the State of Israel*, Jerusalem.

רייך 2014

Reich, R., A Depiction of a Menorah Found near the Temple Mount and the Shape of Its Base, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 130/1 (2014): 96-101.

שפרבר תשמ"ה

ד' שפרבר, "בין ירושלים ורומא, לתולדות בסיס המנורה בשער טיטוס", בתוך 'ישראל (עורכת), לאור המנורה, גלגולו של סמל (קטלוג תערוכה מוזיאון ישראל), ירושלים: 47 - 45.

מקליסטר 1912

Macalister R. A. S., *The Excavation of Gezer III*, London.

מקפידן 1915

McFayden D., The Date of the Arch of Titus, *The Classical Journal*, Vol. 11, No. 3: 131-141.

פורת ואשל 2008

ר' פורת וח' אשל, "מערות מדבר יהודה במרד הראשון (מרד החורבן), בתוך: ש' בר (עורך), בהר בשפלה ובערבה (יהושע יב, ח), עיונים ומחקרים מוגשים לאדם זרטל בשנת השלושים לסקר הר מנשה, ירושלים: 323 - 350.

פטריך תשמ"ה

י' פטריך, "מערות מסתור וכתובות יהודיות במצוקי נחל מכמס", ארץ-ישראל יח' (תשמ"ה): 153 - 166.

פיין 1989

Fine S., On the Development of a Symbol: The Date Palm in Roman Palestine and Jews, *Journal for the Study of the Pseudepigrapha*, 4: 105 - 118.

פיין 2016

Fine S., *The Menorah: from the Bible to modern Israel*, Cambridge, Massachusetts.